

IZZIVI ZAGOTAVLJANJA KAKOVOSTI ŽIVLJENJA ROMOV V PREKMURJU IN VPLIV PRETEKLIH IZKUŠENJ NA ZAGOTAVLJANJE VARNOSTI ZA VSE

BRANKO LOBNIKAR, KAJA PRISLAN MIHELČ

Univerza v Mariboru, Fakulteta za varnostne vede, Ljubljana, Slovenija
branko.lobnikar@um.si, kaja.prislan@um.si

V prispevku predstavljamo sodobne izzive romske skupnosti v Prekmurju. V Sloveniji se Romi kljub zakonodaji in programom za integracijo še vedno soočajo z izzivi, kot so slabše bivalne razmere, nizka zaposlenost in socialna izključenost. Na območju Prekmurja lahko zaznamo primere dobrih praks, ki vplivajo na boljšo kakovost življenja Romov. Prikazani so primeri policijskega dela v romski skupnosti, kjer policisti Policijske uprave Murska Sobota izvajajo preventivne dejavnosti in sodelujejo z romskimi predstavniki za gradnjo medsebojnega zaupanja, opisan je primer delovanja lokalnih oblasti z vidika prostorskega urejanja in socialnega vključevanja, predstavljeni so primeri dobrih praks medijskega poročanja o romski skupnosti. Podrobneje so kot primer dobre prakse predstavljeni projekti, ki jih za in z romsko skupnostjo izvajajo na Ljudski univerzi Lendava. Prispevek ne idealizira življenja Romov v Prekmurju, prikaže pa dejavnosti, ki vplivajo na boljše življenje tako romske skupnosti kot večinskega prebivalstva v Prekmurju.

DOI
[https://doi.org/
10.18690/um.fvv.6.2024.12](https://doi.org/10.18690/um.fvv.6.2024.12)

ISBN
978-961-286-875-8

Ključne besede:
policijsko delo,
Romi,
socialna izključenost, dobre
prakse,
policijska
Prekmurje

DOI

[https://doi.org/
10.18690/um.fvv.6.2024.12](https://doi.org/10.18690/um.fvv.6.2024.12)

ISBN

978-961-286-875-8

Keywords:

police work,
Roma,
social exclusion,
good practices,
police,
Prekmurje

CHALLENGES IN ENSURING QUALITY OF LIFE FOR ROMA IN PREKMURJE AND THE IMPACT OF PAST EXPERIENCES ON ENSURING SAFETY FOR ALL

BRANKO LOBNIKAR, KAJA PRISLAN MIHELIČ

University of Maribor, Faculty of Criminal Justice and Security, Ljubljana, Slovenia
branko.lobnikar@um.si, kaja.prislan@um.si

The article presents the contemporary challenges of the Roma community in Prekmurje. In Slovenia, despite legislation and integration programs, Roma still faces challenges such as poor living conditions, low employment, and social exclusion. In the Prekmurje region, we observe examples of good practices that impact the quality of life for the Roma. Examples of community policing are presented, where the officers of the Murska Sobota Police Department cooperate with Roma representatives to build mutual trust. The work of local authorities in terms of spatial planning and social inclusion of the Roma is described, and examples of good media reporting practices are highlighted. Specifically, projects carried out for and with the Roma community at the Lendava People's University are detailed as examples of good practices. The article does not idealise the life of Roma in Prekmurje but highlights practices that improve the lives of the Roma community and the majority population.

University of Maribor Press

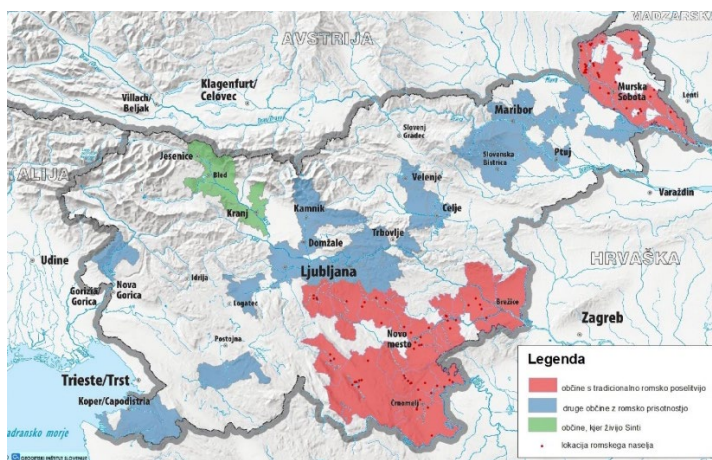
1 Uvod

Življenje v multikulturnih skupnostih, vključno s policijskim delom, predstavlja velik izziv za sodobno družbo. Zgodovinsko gledano in tudi danes so interakcije med državnimi institucijami, kot so policija, centri za socialno delo, šolskimi institucijami in multikulturnimi skupnostmi pogosto napete zaradi jezikovnih ovir, kulturnih nesporazumov na obeh straneh ter strahu marginaliziranih skupin pred zunanjimi oblastmi. To še posebej velja za Rome, največjo manjšino v Evropi. Romi so bili in so še vedno tarča vztrajnega preganjanja vsake oblasti skozi zgodovino in tudi danes ne samo v državah brez demokratične tradicije, temveč tudi v državah, ki se imajo za zibelke demokracije. Brearley (2001) odlično povzame položaj Romov v Evropi v zadnjih stoletjih:

»Romi/Cigani, nomadi, ki so v 1400-ih prispeli v Evropo, so trpeli zaradi izgonov, prisilne odstranitve otrok, suženjstva na galijah ali v rudnikih, smrtne kazni zaradi pripadnosti romski skupnosti ter popolnega suženjstva na Balkanu od 16. stoletja dalje. Preganjanje je izhajalo od najvišjih avtoritet v državi in Cerkvi. Po umoru od 200.000 do 500.000 Romov v holokavstu, preganjanje še vedno traja, zlasti v Srednji in Vzhodni Evropi, kjer Romi predstavljajo do 10 % prebivalstva (Bolgarija, Slovaška, Romunija). Diskriminirani pod komunizmom, se je njihovo trpljenje po letu 1989 dramatično poslabšalo. Endemične težave (nizka pričakovana življenjska doba, visoka nepismenost, huda revščina, slabe bivalne razmere) so zdaj še poslabšane zaradi množične, nesorazmerne brezposelnosti. Brez primere preganjanje je bilo sproženo z novim državnim nacionalizmom in omilitvijo cenzure. Romi so novi grešni kozel za težave postkomunistične družbe. Mediji pogosto stigmatizirajo Rome.«

Romsko prebivalstvo izvira iz Indije. Romi so začeli zapuščati Indijo leta 1192 (Djurić in Horvat Muc, 2010). Njihov nomadski način življenja jih je popeljal skozi Afganistan in Iran, v Turčijo, Grčijo in proti Srednji Evropi, medtem ko se je drugi del romske populacije odpravil skozi Egipt vse do Španije (Horvat Muc, 2011; Novak, 2012). Prvi zapis o Romih v Sloveniji sega v 14. stoletje. Dejstvo, da je uradno število Romov, ki živijo v Sloveniji, drugačno od dejanskega števila, je eden izmed mnogih izzivov trenutnih romskih vprašanj. Statistični podatki kažejo, da v Sloveniji živi približno 3.200 Romov. Vendar se dejansko število giblje med 11.000 in 12.000 (Banutai idr., 2011). Te razlike se pojavljajo zaradi različnih dejavnikov, eden od teh je neurejenost romskih naselij. Le malo naselij je legaliziranih, hiše pa pogosto niso oštevilčene; zato lahko veliko Romov deli gospodinjstvo z drugimi romskimi družinami.

V Sloveniji obstajajo štiri skupine znotraj romske populacije (Štrukelj, 2004): romska skupnost v dolenski regiji, Mariboru, gorenjski regiji in Prekmurju. Romi večinoma živijo v enem od 130 naselij v državi (glej sliko 1), od katerih je ena tretjina nezakonitih, saj so na zasebnem ali občinskem zemljišču. Romska skupnost v dolenski regiji je prišla iz Bosne in Hercegovine ter Hrvaške. Po poklicu so bili večinoma rejci konj in kovači (Štrukelj, 2004). Ta skupina romske skupnosti je verjetno najmanj integrirana v večinsko prebivalstvo. Zaradi tega obstajajo splošna varnostna vprašanja ter razlike in nesoglasja med Romi in večinsko skupnostjo.

Slika 1: Raznolikost romske skupnosti v Sloveniji ¹

(vir: Svet romske skupnosti RS, n.d.; Barborič idr., 2013)

Romska skupnost v Mariboru je prišla s Kosova in iz Republike Makedonije, njihova verska usmeritev pa je muslimanska. Po poklicu so bili večinoma trgovci na različnih področjih in so zelo prilagodljivi in konkurenčni (Novak, 2012). Skoraj popolnoma so integrirani v prebivalstvo – razlog za to je, da niso imeli možnosti, da bi se skupaj preselili in ustvarili tako imenovani »geto« kot Romi na Dolenjskem in Prekmurju (Novak, 2012) – lokalne oblasti v Mariboru so vedno želele, da živijo znotraj meja mesta. Romi v gorenjski regiji – imenovani tudi Sinti – so prišli s severa, s teritorija nekdanje Habsburške monarhije. Popolnoma so integrirani v prebivalstvo in ne živijo v zaprtih skupnostih in naseljih (Novak, 2012). Romska populacija v Prekmurju je prišla iz Madžarske in Avstrije. Po poklicu so bili večinoma glasbeniki

¹ Zemljevid je del Tematskega atlasa romskih naselij v Sloveniji, ki je bil izdelan v okviru projekta, namenjenega povečevanju socialnega in kulturnega kapitala v okoljih z romskimi skupnostmi (Barborič idr., 2013)

in kmetje, poleg tega pa so bili tudi zelo dobri konjeniki (Štrukelj, 2004; Horvat Muc, 2011). Govorijo drugačen romski dialekt kot Romi na Dolenjskem in Mariboru (včasih se te skupine med seboj sploh ne razumejo).

Namen prispevka je povzeti ugotovitve glavnih izzivov, s katerimi so soočeni Romi pri bivanju in delu v Sloveniji in v nadaljevanju prikazati nekaj primerov dobrih praks pri naslavljanju teh izzivov na območju Prekmurja.

2 Izzivi bivanja in dela romske skupnosti v Sloveniji

V Sloveniji je romska skupnost manjšinska skupnost, priznana z ustavo. Čeprav nima statusa narodnostne manjšine, je v ustavi posebej omenjena kot manjšinska skupnost in ji je z zakonom zagotovljena posebna zaščita. Priznana je kot posebna skupnost oziroma manjšina s posebnimi etničnimi in kulturnimi značilnostmi (s svojim jezikom, kulturo in zgodovino), ki se lahko ohranjajo v skladu z ustavnimi določbami, ob upoštevanju potreb, ki jih skupnost sama izrecno izraža. Ustavno sodišče Republike Slovenije Rome obravnava kot posebno romsko etnično skupnost, ki živi v Sloveniji, medtem ko slovenska ustava uporablja izraz »romska skupnost«. Pravna podlaga za urejanje njihovega statusa je 65. člen ustave, ki določa, da se status in posebne pravice romske skupnosti, ki živi v Sloveniji, urejajo z zakonom. Ta ustavna določba je bila uresničena s sprejetjem »Zakona o romski skupnosti v Republiki Sloveniji ZRomS-1« (2007). Zaščita romske skupnosti je zagotovljena tudi v drugih zakonih. Poleg zakonodaje je skrb za uresničevanje posebnih pravic romske skupnosti in izboljšanje njenega statusa vključena v številne programe, strategije in resolucije na različnih družbenih področjih (Nacionalni program ukrepov za Rome Vlade Republike Slovenije za obdobje 2021–2030, 2021).

Kot omenjeno, je Državni zbor Republike Slovenije 30. marca 2007 sprejel »ZRomS-1« (2007), ki je začel veljati 28. aprila 2007. »ZRomS-1« (2007) ureja pristojnosti državnih organov in organov samoupravnih lokalnih skupnosti glede uresničevanja posebnih pravic romske skupnosti, organizacijo romske skupnosti na nacionalni in lokalni ravni ter sredstva za financiranje teh dejavnosti. Zakon določa, da Vlada v sodelovanju s samoupravnimi lokalnimi skupnostmi in Svetom romske skupnosti Republike Slovenije sprejme program ukrepov. Ta program ukrepov mora vključevati ustrezne predpise, obveznosti in naloge, ki jih izvajajo pristojna ministrstva, drugi državni organi in organi samoupravnih lokalnih skupnosti. Z

»ZRomS-1« (2007) se Slovenija zavezuje, da bo zagotovila posebne pravice romske skupnosti na področjih izobraževanja, kulture, zaposlovanja, prostorskega upravljanja in varstva okolja, zdravstva in socialnega varstva, informiranja in soodločanja o javnih zadevah, ki zadevajo člane romske skupnosti, izvajanja predpisov in predpisov, ki jih sprejemajo samoupravne lokalne skupnosti, ter posebnih programov in ukrepov, ki jih sprejemajo državni organi in organi samoupravnih lokalnih skupnosti.

Slovenija je med evropskimi državami, ki vključujejo Rome v upravljanje javnih zadev na lokalni ravni. V dvajsetih občinah, kjer so prisotni skozi zgodovino, imajo člani romske skupnosti poleg splošne volilne pravice tudi posebno pravico izvoliti predstavnika v občinski svet (v 20 od vseh 212 občin v Sloveniji), kar uresničujejo na lokalnih volitvah. V skladu z veljavno zakonodajo o varstvu osebnih podatkov ministrstva in drugi državni organi ne smejo voditi posebnih evidenc oseb na podlagi nacionalne ali etnične pripadnosti, zato so edini razpoložljivi demografski podatki tisti, ki so zbrani v uradnih popisih pod okriljem Statističnega urada Republike Slovenije. Ker je bil zadnji uradni popis prebivalstva v Sloveniji izveden leta 2002, so statistični podatki zastareli. Vendar (zgodna) pravna ureditev delovanja romske skupnosti ne naslavlja, še zdaleč pa ne rešuje vseh težav in izzivov, s katerimi se soočajo Romi v Sloveniji.

Hojnik Kelenc (2023) v svoji analizi odlično povzame temeljne izzive sodobne družbe v povezavi z romskim vprašanjem. Ugotavlja, da so Romi že od časa Grellmanna, priznanega kot utemeljitelja znanstvenega proučevanja Romov (1783), pa vse do danes zaradi svoje drugačnosti in nenavadnega življenjskega sloga, ki je po mnenju mnogih v popolnem nasprotju z življenjskim slogom večinske družbe, zbujali pozornost javnosti, politikov in raziskovalcev. Vsi ti predstavniki večinskih skupnosti že stoletja iščejo »recept«, kako bi to manjšino *par excellence* (Sardelić, 2010), ki vzbuja čustveno ambivalenco med fascinacijo in strahom, ukalupili v zahteve vladajoče družbe. Javnomenjski diskurzi nenehno izpostavljajo tujost Romov v »drugačnem načinu življenja«, velikih družinah, odvisnosti od socialnih prejemkov, vrstah kaznivih dejanj, malomarnem odnosu do okolja, zanemarjenih naseljih ter nesprejemanju splošnih civilizacijskih vrednot (Hojnik Kelenc, 2023).

Odnos večinskega naroda in njegova percepcija romske skupnosti, s katero sobivajo, sta srž konfliktov med dvema družbenima skupinama. Pozitivna in negativna zaznavanja temeljijo na značilnostih, ki jih javnost neupravičeno ali upravičeno

pripisuje manjšinski skupini. V Evropi so Romi pogosto zaznamovani z negativnimi zaznavami in označeni kot tatovi, nasilneži in lenuhi, kar se je v preteklosti odražalo v preganjanju, danes pa, sicer v veliko manjši meri kot pred desetletji, v diskriminaciji, marginalizaciji in segregaciji. Diskriminatorne, pogosto institucionalizirane politike do Romov zagotovo ne pomagajo v boju proti tem odnosom (Hojnik Kelenc, 2023).

Ugotovitve študije »*Spodbujanje enakosti Romov v Sloveniji in na Slovaškem*« (Ivanco idr., 2024) kažejo, da se Romi, tudi v slovenskem prostoru, z diskriminacijo srečujejo že od zgodnjega otroštva na različnih področjih življenja. Ta diskriminacija temelji na globoko zakoreninjenih predsodkih in negativnih stereotipih med večinskim prebivalstvom. Segregirano izobraževanje in nastanitev, neenak dostop do zdravstvenih storitev, diskriminacija na delovnem mestu in pri dostopu do javnih prostorov ter policijske zlorabe so pogosto del njihovega vsakdana. Kljub razširjenosti teh oblik diskriminacije je le malo primerov prijavljenih organu za enakost ali drugim ustreznim državnim organom. Romi pogosto ne vedo, na koga naj se obrnejo, ali pa se jim pravni postopki zdijo preveč zapleteni. Zaradi negativnih izkušenj številni Romi ne zaupajo državnim institucijam, pri čemer mnogi verjamejo, da se s prijavo primerov diskriminacije ne splača truditi, saj se razmere ne bodo spremenile. Poleg tega strah pred povračilnimi ukrepi pogosto preprečuje diskriminiranim Romom, da bi sprejeli pravne ukrepe (Ivanco idr., 2024).

Hojnik Kelenc (2023) se sprašuje, ali so Romi res tako drugačni od večinskega prebivalstva v nekem okolju? Izhaja iz vprašanja, ali mi kot družba v tehnološko hitro spreminjajočem se svetu zahtevamo od ljudi, ki živijo na družbeni margini, da se spreminjajo hitreje kot zmorejo ter skoraj čez noč opustijo vse tradicionalne jim običaje in navade, kulturo, ki so jo gojili in ohranjali od prihoda v Evropo naprej, izolirani od družbenega dogajanja, prepogosto pa tudi preganjani, marginalizirani in diskriminirani od večinske družbe? Smo sposobni zabrisati mejo med njimi in nami, jih poskusiti sprejemati takšne, kot so, ter jim omogočiti, da se bodo kljub vsem svojim posebnostim vključevali v širšo družbo ter sledili svojemu tempu razvoja ali pa se bomo še naprej, pod pretvezo pomoči nebogljenu ljudstvu, trudili poiskati recept, s katerim jih bomo čim hitreje »ustvarili po svoji podobi«? Kljub vsem ukrepom EU, neštetim programom opolnomočenja in vključevanja v sodobne evropske družbene mehanizme imamo pogosto občutek, da capljamo na mestu in se ne premaknemo ne v medsebojnih odnosih in ne pri sprejemanju Romov v širšo

družbeno skupnost. V javnem diskurzu prevladujejo mnenja, ki v nas vnašajo dvom, saj preko izpostavljanja pogosto enkratnih dogodkov želijo prikazati, da se Romi ne želijo spremeniti, pri tem pa so jim v veliko pomoč mediji, ki v javnosti ustvarjajo »sliko o neprilagojenih *Ciganib*«, ki nikoli ne bodo sprejeli civilizacijskih norm, ne glede na vse oblike pomoči, ki so jim ponujene. Ostajajo tisti, ki so umazani, leni, agresivni, z množico otrok, ki jih ne pošiljajo v šolo in so odvisni od socialnih prejemkov (Hojnik Kelenc, 2023).

Velikokrat lahko v medijih in javni razpravi naletimo na trditev, da je biti Rom v Prekmurju veliko bolje kot biti Rom na Dolenjskem. Sardelić (2010) je pred dobrim desetletjem kritično analizirala to trditev. Sklenila je, da je sožitje med večinskim prebivalstvom in pomurskimi Romi bolj mit kot realnost. Svojo ugotovitev je dokazovala v razkoraku med povprečno starostjo prebivalcev, stopnjo izobrazbe in stopnjo zaposlenosti. V času začetka 21. stoletja so bili podatki o Romih v Pomurju primerljivi s podatki o Romih na Dolenjskem: življenjska doba Romov je bila krajša od življenjske dobe večinskega prebivalstva, skoraj tretjina Romov ni imela dokončane osnovne šole in v generaciji starejših (zlasti žensk) je precej nepismenih, večina Romov v romskem naselju Kamenci (kakor tudi v Prekmurju) je bila še vedno brezposelna in se je preživljala s sredstvi državnih socialnih prejemkov in s priložnostnimi deli (zbiranje starega železa, pomoč v kmetijstvu). Po vseh navedenih podatkih je domnevno boljše stanje Romov v Pomurju zelo vprašljivo (Sardelić, 2010). Zato je avtorica sklenila, da gre pri idealiziranju pomurskih Romov bolj za ideologijo, ki skriva resnična razmerja in prikriva, da nekdo zaradi svoje nacionalne pripadnosti (ki se razlikuje od nacionalnosti večinskega prebivalstva) živi življenje pod minimumom običajnega standarda. Zaključila je s trditvijo, da je mit o idiličnem stanju in sožitju v Prekmurju torej še eden izmed diskurzov izključevanja Romov. Ker pa je od njene analize minilo precej časa in se je v tem obdobju v Pomurju marsikaj dogajalo, bomo v nadaljevanju prikazali nekaj primerov dobrih praks, s katerimi bomo poskusili pokazati na pozitivne premike na področju kakovosti življenja romske populacije v Prekmurju.

3 Primeri dobrih praks v povezavi z romsko skupnostjo v Prekmurju

V nadaljevanju bomo poskušali predstaviti primere dobrih praks pri delu z in za romsko skupnost na območju Prekmurja², in sicer tako, da bomo osvetlili dejavnosti

² Prekmurje je nižinska pokrajina na skrajnem severovzhodnem delu Slovenije, ob meji z Avstrijo, Madžarsko in Hrvaško. Nahaja se na levem bregu reke Mure, po kateri je pokrajina tudi dobila ime. Večji mesti v regiji sta Murska

s področij, ki pomembno vplivajo na kakovost tako romske kot večinske skupnosti. Zajeli bomo policijsko delo v skupnosti, medijsko poročanje, delovanje lokalnih skupnosti in dejavnosti za krepitev kompetenc Romov za kakovostnejše in vključujoče življenje.

3.1 Policijsko delo – dejavnosti Policijske uprave Murska Sobota

Na Policijsko upravo Murska Sobota smo naslovili prošnjo, če nam lahko opišejo njihovo delo z romsko skupnostjo. Maja 2024 so nam posredovali odgovore, ki jih predstavljamo v nadaljevanju. Z vidika komuniciranja s pripadniki romske skupnosti so zapisali (Policijska uprava Murska Sobota, 2024; v nadaljevanju PU MS):

»Izkušnje policistov z romsko skupnostjo se lahko zelo razlikujejo glede na lokacijo, kulturo in individualne izkušnje posameznih policistov. Nekateri imajo pozitivne izkušnje in uspešno sodelujejo z romsko skupnostjo, medtem ko se drugi soočajo z izživi in težavami pri komunikaciji in razumevanju. Tudi v Pomurju te zadeve niso tuje. Odnos romske skupnosti do policije je lahko precej kompleksen in se lahko razlikuje glede na različne dejavnike. Nekateri pripadniki romske skupnosti imajo pozitiven odnos do policije in sodelujejo z njo, medtem ko se drugi počutijo marginalizirane ali imajo negativne izkušnje, kar lahko vpliva na njihov odnos do policije. Pomembno je, da se policija zaveda teh razlik in se trudijo graditi zaupanje in vzpostavljati pozitiven dialog s celotno skupnostjo.«

Opisali so tudi načine njihovega dolgoletnega dela na tem področju, pri čemer so izpostavili pomen vzpostavitve trajne in kakovostne komunikacije in preventivnega dela v romskih skupnostih (PU MS, 2024):

»V Pomurju se policija v veliki meri trudi in se zaveda, kako pomembno je medsebojno sodelovanje, kajti le na ta način lahko mirno živijo v sožitju. Preventivno delo je ključno za izboljšanje odnosa med policijo in romsko skupnostjo ter za zagotavljanje varnosti in blaginje vseh nas. Policijska Uprava Murska Sobota zelo dobro sodeluje z romsko skupnostjo, kar se kaže v samem načinu sodelovanja in razumevanja. Vsi zaposleni na PU Murska Sobota razumejo in se v tej meri veliko izražajo o kulturi in specifičnih potrebah romske skupnosti, kajti le na ta način lahko učinkovito opravljajo svoje delo. ... Na PU Murska Sobota se daje velik pomen preventivnemu delu. V zadnjih treh letih je število preventivnega dela drastično naraslo. Tako se vsako leto v začetku leta opravi razgovor s predstavniki Zveze Romov Slovenije, kjer skupaj pripravijo načrt za tekoče leto in skupno sodelovanje. Iz PU se vsako leto vsaj dvakrat udeležijo t. i. Komisije za Romsko vprašanja, ker predstavijo tekočo problematiko in si izmenjajo mnenja, kako to problematiko skupaj rešiti. Udeležijo se tudi vsaj dvakrat letno t. i. seje Varnostnega sosveta Romske skupnosti v Pomurju.«

Sobota in Lendava. Pomurje zajema tako levi kot desni breg reke Mure; na levem bregu Mure je Prekmurje, na desnem bregu Mure pa se raztezata Štajerska in Prekija. Občine s tradicionalno romsko poseljenostjo so v Prekmurju, na desnem bregu Mure pa so občine z romsko prisotnostjo.

»Policisti na začetku leta opravijo več razgovorov z Romskimi svetniki, bodisi na policijski postaji ali v samem naselju, tu bi izpostavili dobro sodelovanje s predsednikom Foruma romskih svetnikov Darkom Rudašem, Natašo Horvat in predsednikom Zveze Romov Slovenije Jožetom Horvatom Mucem. Namen teh kratkih sestankov je izmenjava informacij. Policisti se večkrat udeležujejo delovnih sestankov in usposabljanj. V lanskem letu so izvedli usposabljanje na PP Gornja Radgona, kjer so policiste izobraževali o zavedanju stereotipov, obvladovanje predsodkov ter preprečevanju diskriminacije.«

V odgovoru so opisali tudi druge dejavnosti v povezavi z delom policistov z romsko skupnostjo na območju PU Murska Sobota. Letno večkrat sodelujejo z Radiem Romic. Oddaja je zelo priljubljena v Romski skupnosti. V oddaji policisti opozarjajo in ozaveščajo poslušalce s postopki in pooblastili. Policisti se udeležujejo tudi različnih posvetov, ki jih organizira Zveza Romov Slovenije, tako so se udeležili strokovnega posveta o zdravstveni oskrbi Romov v Mariboru in okolici, kjer so tudi sami predstavili situacijo na območju Pomurja. Udeležujejo se tudi Svetovnega dneva Romov, dan romskega jezika, Evropske romske konference, slavnostne seje Sveta romske skupnosti, obiski Evropskega muzeja romske kulture in zgodovine, različnih proslav, kot je Genocid nad Romi. Z lanskim letom (2023) so na željo predsednika Foruma romskih svetnikov Darka Rudaša izvajali t. i. informativno točko, ki je potekala v naselju Pušča. Tam so policisti prisluhnili težavam vaščanov in skupno reševali težave.

Policisti so dnevno v romskih naseljih, tako so bili lansko leto prisotni na sestankih na Občini Beltinci, kjer so si z drugimi ustanovami izmenjali mnenja glede stanovanjske stiske Romov v Beltincih. Ker je policistom mar, so lani izdelali preventivni plakat z naslovom »ŠOLA, POT K USPEHU« ter plakat o ozaveščanju in pravilni rabi pirotehniko v romskem in slovenskem jeziku. Plakate so policisti izobesili na vseh osnovnih šolah in naseljih ter ga predstavljajo na vsakem taboru. Policisti se vsaj 5x letno udeležijo taborov, ki jih organizirajo različna društva. Tam predstavijo svoje delo in ozaveščajo o pomembnosti izobrazbe. Policisti sodelujejo tudi pri organizaciji »ROMA ART KAMP«, ki traja vsaj pet dni.

Za uspešno delo, predvsem z vidika policijskega dela v skupnosti, so izpostavili trajne in raznolike stike s posamezniki in društvi iz romske skupnosti (PU MS, 2024):

»Policija sodeluje z veliko društvi, tako lahko izpostavimo društvo »VSTANI, ROMSKI OTROK«, »HIŠA VZAJAJOČEGA SONCA« ter »ZVEZA ROMOV SLOVENIJE«. Policija se odzove vsakemu povabilu s strani teh ali drugih društev. Letos smo gostili mladinsko izmenjavo iz Francije. Udeležili so se tudi strokovnega posveta nasilja nad romskimi ženskami. Policija izredno dobro sodeluje z Uradom za

narodnosti, tako se policisti udeležujejo različnih posvetov, ne samo v Pomurju temveč tudi drugje. Policisti so se udeležili sestanka na Dolenjskem na temo PREPEČEVANJE IN PREPOZNAVANJE PREZGODNIH POROK. V lanskem letu so gostili CSD in VPO policiste iz PP Novo Mesto, ker so skupaj z Zvezo Romov Slovenije izvedli enodnevni tabor. Namen je bil prikaz Pomurja kot dobra praksa. V Pomurju imamo veliko romskih pomočnikov/pomočnic, z njimi se opravijo razgovori o romskih otrocih. Policisti so v rednem stiku z CSD Pomurjem, tako se udeležijo tudi preventivnih razgovor v naseljih z družinami, ki imajo šolo obvezne otroke. Nudimo asistenco veterinarski inšpekciji in delavkam CSD ter drugim upravičencem v primeru izkazane potrebe. Pri tem sodeluje tudi Andreja Horvat, ki je na PU Murska Sobota zaposlena za namene reševanja romske problematike.»

V primeru potrebe oz. sporov med romskimi družinami policisti sklicujejo in organizirajo t. i. mediacije s sprtimi romskimi družinami, letos (2024) pa so se tudi prvič udeležili strokovnega posveta za povečanje udeležb romskih otrok v šolah in vrtcih. Prisotni so bili tudi pri strokovni konferenci z naslovom *Zdravje Romov v Sloveniji*. V svojem odgovoru so zapisali, da policisti na PU Murska Sobota resno in redno opravljajo preventivno delo. Namen teh preventivnih dejavnosti je, da bi Romi razbili stereotipe o policiji in obratno. Policisti in vodstveni delavci PU Murska Sobota se zavedajo, da bodo le s skupnimi močmi vsi skupaj živeli in uživali v sožitju. Zapisali so: »*Romski otroci pa vse to potrebujejo danes in ne jutri*«. (PU MS, 2024)

3.2 Dejavnosti lokalne samouprave – dejavna vloga občin

Kovač (2023) je proučevala bivanjske pogoje Romov v Sloveniji. Ugotovila je, da večina Romov v Sloveniji živi v romskih naseljih, ki so v stroki obravnavana kot poseben pojav na našem ozemlju. Zanje je značilno, da so v večini primerov na obrobju naseljenih območij ali pa so celo ločena od njih in v celoti izolirana. Posebna so tudi zaradi svoje oblike, prostorske strukture, naseljenosti in drugih lastnosti. Zgodovinski temelji prostorske segregacije romske skupnosti nakazujejo, da gre v primeru romskih naselij v Sloveniji sprva za neprostovoljno prostorsko koncentrirano območje, kljub temu pa lahko na določenih območjih ugotovimo tudi elemente prostovoljne segregacije. Kovač (2023) ugotavlja, da so Romi prav zaradi specifičnih bivanjskih razmer v Sloveniji uvrščeni med socialno ogrožene in marginalne družbene skupine. Kot taka se romska naselja pogosto enačijo z različnimi pojavnimi oblikami prostorske segregacije, predvsem z getom, romsko skupnost v Sloveniji pa se posledično opisuje kot getoizirano. Je pa med posameznimi naselji z vidika getoizacije veliko razlik – nekatera naselja so bolj, druga pa manj vpeta v okolico, pri čemer glavna razlika ne temelji zgolj na geografski legi romskega naselja (stereotipno bi lahko rekli, da je getoizacija značilna za Dolenjsko,

ne pa za Prekmurje). Kovač (2023) v svoji analizi ugotavlja, da se izmed štirih analiziranih naselij prekmursko romsko naselje Beltinci in dolenjsko romsko naselje Žabjak izkažeta kot tisti, kjer so elementi geta še najbolj očitni in zatorej problematični. Druga primerjana naselja (Dolga vas v Prekmurju in Šmihel na Dolenjskem) pa veliko manj.

V nadaljevanju želimo predstaviti dva primera dobre prakse, ki sta povezana z delovanjem lokalne samouprave z vidika prostorske urejenosti romskih naselij. Na območju Mestne občine Murska Sobota je to primer razvoja romskega naselja Pušča in v povezavi z bivanjskimi razmerami strateški načrt dejavnosti, vezanih za krepitev kakovosti življenja romskih skupnosti v tej največji občini v Prekmurju, na območju Občine Lendava pa je to primer delovanja Večnamenskega romskega centra Dolinsko kot načina urejanja bivanjskih in socialnih razmer v romskem naselju.

Mestna občina Murska Sobota je prostor bivanja za več kot 1.100 Romov, ki živijo v naseljih Pušča, Černelavci, Nemčavci in v mestu Murska Sobota. Romsko prebivalstvo v občini je raznoliko in vključeno v številne društvene dejavnosti.

Slika 2: Romsko naselje Pušča v Mestni občini Murska Sobota
(MOMSa, 2024)

Pušča je največje in najstarejše romsko naselje v Prekmurju, z okoli 533 prebivalci, živijo v približno 218 gospodinjstvih. Naselje se lahko pohvali z urejenimi hišami, vrtcem, trgovino, gostinskim lokalom in športno-rekreativnim centrom. Pušča ima

tudi lastno reševalno ekipo in turistična društva, ki sodelujejo v različnih projektih ter pri številnih dogodkih. Kljub temu se naselje sooča z izzivi, kot so nizka stopnja zaposlenosti, visoka odvisnost od socialnih prejemkov in potreba po izboljšanju stanovanjskih razmer za nekatere družine ter slaba cestnoprometna infrastruktura. MO Murska Sobota je v zadnjih letih izvedla mnogo dejavnosti na področju zagotavljanja infrastrukturnih pogojev ter ureditve celotnega romskega naselja Pušča, kar je rezultiralo v dejstvu, da je danes Pušča popolnoma enakovredno in primerljivo naselje vsem preostalim naseljem na območju MO Murska Sobota (MOMSa, 2024). V letu 2023 so sprejeli nov strateški načrt Akcijski načrt za razvoj romske skupnosti v Mestni občini Murska Sobota za obdobje 2023–2030 (MOMSb, 2024a). Akcijski načrt je strateški dokument, pripravljen za naslovitev specifičnih potreb in izzivov romske skupnosti v občini. Cilj načrtovanih dejavnosti je izboljšati položaj romske skupnosti ter zagotoviti njihovo enakovredno vključevanje v lokalno skupnost, pri čemer si želijo ustvariti kakovostno, varno in privlačno okolje za romsko skupnost, kjer bodo lahko enakopravno sodelovali v družbenem, gospodarskem in kulturnem življenju. Tako so si zadali cilj, da zagotovijo enak dostop do izobraževanja, zaposlitve, zdravstvenega varstva in ustreznih bivalnih pogojev tudi za Rome, ki na tem področju doživljajo največ diskriminacije (Ivanco idr., 2024). Ob tem želijo opolnomočiti romsko skupnost, da bodo lahko dejavno sodelovali pri oblikovanju lastne prihodnosti in prihodnosti širše družbe, pri čemer bodo še posebej poskrbeli za podporo mladih (MOMSb, 2024a). V dokumentu so opredeljena prednostna področja, ki jih je treba obravnavati pri razvoju romske skupnosti. Med njimi so kakovostno in zdravo bivalno okolje, izobraževanje, zaposlovanje, zdravstveno varstvo in socialna varnost. Načrt predvideva konkretne ukrepe in dejavnosti za vsako od teh prednostnih področij ter vključuje mehanizme za spremljanje in evalvacijo napredka pri izvajanju teh ukrepov. S tem celovitim pristopom si MO Murska Sobota prizadeva za trajnostno izboljšanje položaja romske skupnosti in njeno popolno vključitev v družbeno tkivo občine.

Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti je v letu 2017 objavilo razpis za vzpostavitev večnamenskih romskih centrov, ki so bili zamišljeni kot enotna točka in prostor, namenjen izvajanju različnih dejavnosti (izobraževanje, usposabljanje in svetovanje ter druženje) za pripadnike romske skupnosti v Republiki Sloveniji. Med sedmimi financiranimi projekti (Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti, 2024) je bil tudi Večnamenski romski center (VNRC) Dolinsko v Dolgi vasi, ki je bil dokončan leta 2022. V projektu sta

kot partnerja nastopila Ljudska univerza Lendava in Občina Lendava, cilj vzpostavitve VNRC Dolinsko pa je krepitev socialno-ekonomskega položaja romske skupnosti na območju Centra za socialno delo Lendava. Projekt je izvajala Ljudska univerza Lendava ob pomoči občine Lendava. Dejavnosti sta vodili direktorica Ljudske univerze Lendava Rahela Hojnik Kelenc in romska aktivatorka Nataša Horvat, ki živi v romskem naselju Dolga vas in je dolgoletna romska svetnica v občinskem svetu Občine Lendava. Cilj projekta je bil krepitev socialno-ekonomskega položaja romske skupnosti na območju lendavske upravne enote. Z različnimi dejavnostmi so si prizadevali spodbuditi pripadnike romske skupnosti za večje vključevanje v širšo družbeno skupnost. Organizirali so delavnice po naseljih, v katerih živijo Romi, poletne tabore za otroke in izobraževanja. Rome so informirali in jim svetovali, kako priti do poklica in dodatne izobrazbe. Spodbujali pa so tudi mlade Rome za nadaljnje izobraževanje po končani osnovni in srednji šoli. V delavnice in druge dejavnosti so vključili tako otroke kakor tudi najstnike in druge generacije, se posvetili družinam, ženskam, brezposelnim ter drugim skupinam. Z različnimi dejavnostmi pa si niso prizadevali samo za razvoj romske skupnosti, ampak tudi za spodbujanje medkulturnega dialoga med Romi in neromi, predvsem pa so si prizadevali med Romi spodbujati zaupanje v javne ustanove. Pri tem so sodelovali z različnimi organizacijami in javnimi ustanovami, kot so policija, Center za socialno delo, šole in drugimi (Gabor, 2021). VNRC Dolinsko je zaživel in dobro deluje tudi po kuncu projekta (glej v nadaljevanju enega izmed opisov projektov LU Lendava), vsebinsko delo v okviru tega večnamenskega projekta pa se podpira tudi z infrastrukturno ureditvijo romskega naselja Dolinsko v Dolgi vasi. Maja 2024 so tako na primer slavnostno odprli prenovljeno rekonstruirano cesto skozi naselje, dogodek pa je bil tudi priložnost za krepitev vključenosti romske skupnosti v lokalno okolje. Predstavnica romske skupnosti Nataša Horvat je ob tem izrazila veselje nad pozitivnimi spremembami in poudarila pomen sožitja in vključenosti romske skupnosti, župan Janez Magyar pa je izpostavil pomen nove infrastrukture za varnost in trajnostni razvoj celotnega območja, vključno z romskim naseljem (Občina Lendava, 2024). Otvoritev so s kulturnim programom obogatili otroci iz Vrta Lendava s plesom (slika 3).

Slika 3: Otvoritev prenovljene ceste v romskem naselju v Dolgi vasi
(Foto: Duško Abramušić; Občina Lendava, 2024)

3.3 Medijsko poročanje o romski skupnosti – Sobotainfo in Rtvsllo.si

Medijsko poročanje o romski skupnosti je pomembno zaradi več razlogov. Mediji imajo odločilen vpliv na oblikovanje javnega mnenja. Pozitivno in objektivno poročanje lahko prispeva k zmanjšanju predsodkov in stereotipov o romski skupnosti, medtem ko negativno poročanje te stereotipe lahko še okrepi. Poleg tega lahko mediji opozorijo na težave in izzive, s katerimi se sooča romska skupnost, kot so diskriminacija, marginalizacija, slabi bivalni pogoji, omejen dostop do izobraževanja in zdravstvenih storitev. S tem lahko spodbudijo javne razprave in politične odločitve za reševanje teh vprašanj. S poročanjem o kršitvah človekovih pravic, diskriminaciji in drugih nepravilnostih, ki jih doživlja romska skupnost, lahko mediji spodbudijo ukrepe za zaščito teh pravic in spodbujanje enakosti ter pravičnosti. Poročanje o pozitivnih prispevkih Romov k družbi, njihovi kulturi, tradicijah in dosežkih lahko poveča prepoznavnost romske skupnosti in jo predstavi v objektivni luči. To lahko vodi do večjega spoštovanja in razumevanja med različnimi družbenimi skupinami. Ob tem pa lahko medijsko poročanje da glas Romom in omogoči, da sami predstavijo svoje zgodbe, izkušnje in perspektive. To je ključno za opolnomočenje skupnosti in omogočanje njihovega dejavnega sodelovanja v družbenem življenju. Medijsko poročanje je torej ključnega pomena

za spodbujanje strpnosti, razumevanja in pravičnosti v odnosu do romske skupnosti ter za krepitev njihovega položaja v družbi. V nadaljevanju predstavljamo po našem mnenju dva primera dobre prakse medijskega poročanja o Romih. Prvi je primer dobre prakse na nacionalni ravni, drugi pa je vezan na medijsko poročanje v lokalnem okolju Pomurja.

Opozorimo najprej na oddajo »*Naše poti – Amare dromas*« na Prvem programu Radia Slovenija (Naše poti, n. d.). Gre za prvo nacionalno stičišče vseh Romov, ki živijo v Sloveniji. Vsak ponedeljek zvečer lahko v enournih oddajah spoznavamo romsko kulturno in politično življenje, prikazana so stališča do aktualnega dogajanja, predstavljajo uspešne posameznike in se poročajo o dogodkih po Evropi in Svetu in tako povezujejo ljudi in dogodke, ki imajo romske korenine. Do maja 2024 je bilo na sporedu že 514 epizod oddaje, ki so v obliki podkasta dosegljive za ponovno poslušanje. Primer te oddaje je vztrajno korektno in poglobljeno komuniciranje o Romih, romski kulturi, izzivih in težavah, s katerimi se soočajo Romi pri svojem bivanju in delovanju v Sloveniji.

V nadaljevanju želimo predstaviti dejavnosti majhne, a lokalno priznane medijske hiše Sobotainfo. Ta ima na svoji spletni platformi stalni zavihek z naslovom Romska skupnost (Romska skupnost, n. d.). Po mnenju avtorjev gre za poskus celovitega in objektivnega komuniciranja vsebin, vezanih na romsko skupnost. Tako objavljajo prispevke o volitvah v svete romskih skupnosti in občinske svete, o težavah oziroma diskriminaciji, ki jih doživljajo pomurski Romi, o pravnem položaju in spremembah zakonodaje, ki vpliva na življenje Romov, predstavljeno je delo zagovornika enakih možnosti v povezavi z romskimi vsebinami, delovanju izvoljenih predstavnikov romskih institucij in obiskih državnih in tujih političnih delegacij (npr. predsednice Državnega zbora RS, evropske komisarke, funkcionarjev Vlade RS). Odpirajo vsebinsko pomembna vprašanja, kot je na primer vprašanje prisilnih porok v romski skupnosti, novice so vezane tudi na življenje v lokalnih skupnostih (na primer v naselju Pušča), vsebine pa na nekatera odklonska vedenja (na primer grožnje z nasiljem na nogometni tekmi romskega nogometnega kluba). Gre za medijsko poročanje, ki je sicer omejeno in bi lahko bilo kakovostnejše (skupaj 17 prispevkov), a je vsebinsko strnjeno v enotno rubriko in lahko predstavlja izhodišče za primer celostnega komuniciranja, ki služi tako Romom kot bralcem večinskega prebivalstva v Pomurju.

3.4 Krepitev kompetenc Romov in za delo z Romi – dejavnosti Ljudske univerze Lendava

V okviru naše analize želimo izpostaviti primer delovanja Ljudske univerze Lendava, kjer v zadnjem desetletju intenzivno izvajajo programe, vsebinsko vezane na izobraževanje, socialno vključevanje in opolnomočenje Romov. Gre za dejavnosti, ki naslavljajo veliko vsebin, ki jih raziskovalci označujejo kot klasične v povezavi z Romi: pridobivanje kompetenc in izobrazbe, vključenost v okolje, krepitev pozitivne podobe Romov, opolnomočenje romskih žensk. V nadaljevanju predstavljamo programe, ki so bili uspešno izvedeni v zadnjem obdobju (Ljudska univerza Lendava, n. d.)

– Program socialne aktivacije

Ljudska univerza Lendava je bila skupaj z vodilnim partnerjem RIS – Raziskovalno izobraževalno središče Dvorec Rakičan izbrana na javnem razpisu Ministrstva za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti za sofinanciranje programov socialne aktivacije izbrana za izvajanje programa *Zaupaj si – Patja andi tute*, ki je namenjen opolnomočenju pripadnic romske skupnosti (Program socialne aktivacije, n. d.). Program socialne aktivacije je vključen v prednostno os Socialna vključenost in zmanjšanje tveganja revščine, prednostna naložba programa je dejavno vključevanje, vključno s spodbujanjem enakih možnosti in dejavnega sodelovanja ter izboljšanje zaposljivosti, specifični cilj projekta pa se nanaša na opolnomočenje ciljnih skupin za približevanje trgu dela.

Program, ki so ga prijavi, je bil sestavljen iz 3 modulov v skupnem obsegu 288 ur, izvajal pa se je trikrat tedensko po štiri ure, kar pomeni, da so z udeleženkami v stiku šest mesecev. V času izvajanja programa so udeleženkam zagotovili razvoj socialnih kompetenc, dvig funkcionalnih kompetenc za aktivno reševanje težav na katere naletijo v vsakdanjem življenju, povečati njihovo socialno vključenost v lokalno okolje, dvigniti motivacijo ter jih opolnomočiti za vstop na trg dela in pridobivanje različnih znanj, ki jih potrebujejo pri delu.

– Projekt Večnamenski romski center Dolinsko

Projekt *Večnamenski romski centri* (VNRC) je bil financiran iz sredstev Evropskega socialnega sklada (85 %) in sredstev Ministrstva za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti (15 %) in se je zaključil leta 2022. Partnerstvo v projektu VNRC Dolinsko je bilo sklenjeno med Ljudsko univerzo Lendava in Občino Lendava, cilj vzpostavitve VNRC Dolinsko (n. d.) pa je krepitev socialno-ekonomskega položaja romske skupnosti na območju CSD Lendava. Zaradi nizke izobrazbene strukture pripadnikov romske skupnosti, ki živijo na območju CSD Lendava, predvsem pa zaradi krepitev njihove integracije v širšo družbeno skupnost, saj je najbolj pereča težava skupnosti izločenost iz širšega družbenega okolja, ter dviga splošnih in poklicnih kompetenc, predvsem odraslih Romov, so želeli z različnimi dejavnostmi v VNRC Dolinsko opolnomočiti pripadnike romske skupnosti za vključevanje v širšo družbeno skupnost, predvsem z delavnicami, različnimi oblikami informiranja in svetovanja ter s poudarkom na pridobivanju temeljnih in poklicnih kompetenc, s katerimi bodo slednji lahko konkurirali na trgu delovne sile. Drugi glavni cilj VNRC Dolinsko je spodbujanje mladih Romov za nadaljevanje izobraževanja po zaključeni osnovni šoli ter uspešno dokončanje slednjega na sekundarni ravni. V delavnice in druge dejavnosti so vključili predšolske in šoloobvezne otroke, najstnike, družine, ženske, brezposelne ter tiste z nedokončano II. ali III. stopnjo izobrazbe. Poleg socialne aktivacije je osnovno poslanstvo VNRC Dolinsko približevanje Romov trgu dela in s tem omejevanje tveganja revščine med pripadniki romske skupnosti. Z različnimi dejavnostmi niso želeli vplivati samo na razvoj romske skupnosti, ampak tudi na spodbujanje medkulturnega dialoga med Romi in večinskim narodom, predvsem pa pri Romih spodbujati razvoj zaupanja v javne ustanove.

VNRC Dolinsko deluje že od meseca oktobra 2017 ter izvaja različne dejavnosti, delavnice in individualne storitve za pripadnike romske skupnosti. Ugotovimo lahko, da so se tudi pripadniki romske skupnosti na vse dejavnosti odzvali v presenetljivo visokem številu. Poudariti pa je treba tudi dobro sodelovanje z drugimi organizacijami in javnimi zavodi v lokalnem okolju, s čemer so pripomogli k opolnomočenju romske skupnosti in vzpostavljanju medkulturnega dialoga na vseh ravneh javnega in zasebnega življenja.

– **Razvijanje digitalnih kompetenc pri romskih učencih »DIGIUP«**

Projekt DigiUp (DigiUp, n. d.) je rezultat sodelovanja partnerskih organizacij iz treh držav, in sicer Slovenije, Hrvaške in Severne Makedonije. Poleg Ljudske univerze Lendava so bili partnerji v projektu Pučko otvoreno učilište Čakovec (Hrvaška), NGO Kham Delcevo (Severna Makedonija), Zveza Preporod (Slovenija) in UZOR – Udruga za obrazovanje Roma (Hrvaška). Projektna ideja je nastala v času prvega vala pandemije covid-19, ko so se osnovne šole morale prilagoditi izrednim razmeram, ki so zahtevale, da se poučevanje iz učilnic preseli v digitalno okolje spletnih učilnic, na kar osnovne šole niso bile pripravljene. Izkazalo se je, da je to še posebej težavno za učence, ki prihajajo iz romske skupnosti, ki se v digitalnem okolju spletnih učilnic niso znašli, saj niso imeli znanja, kako dostopati do le-teh, kar je vodilo do tega, da so bili ves čas trajanja šolanja na daljavo nedejavni. Vse to je negativno vplivalo na njihov uspeh ob zaključku šolskega leta. S projektom DigiUp so s pomočjo inovativnega programa usposabljanja krepili digitalne kompetence romskih pomočnikov ter drugih pedagoških profilov, ki na osnovnošolski ravni poučujejo romske učence ter jih opolnomočili za prenašanje njihovega znanja na končne uporabnike, romske učence.

– **New chance for us – NEC**

Projekt NEC (New chance for us, n. d.) povezuje partnerje iz treh držav: Hrvaške, Slovenije in Severne Makedonije, ki se s svojimi rednimi dejavnostmi ukvarjajo s pripravo izobraževalnih programov in usposabljanjem za odrasle pripadnike romske etnične skupnosti. Projekt omogoča povezovanje v mreže in vzpostavitev partnerstev za uskladitev in izboljšanje procesa socialne integracije pripadnikov romskih manjšin na mednarodni ravni. Projektne partnerji delujejo na območjih, kjer je veliko romske populacije in se vedno znova srečujemo s težavami, ki se nenehno ponavljajo in jih je treba sistematično reševati. Prizadevanja projektne partnerjev so, glede na dejstvo, da se zavedamo slabih življenjskih razmer romske populacije in težav, s katerimi se soočajo, omogočiti zadovoljstvo z lastnimi dosežki na več področjih življenja, predvsem pa zadovoljiti potrebo po znanju in izobraževanju, da bi omogočili kakovostno socialno vključenost, saj je cilj partnerskih institucij v projektu dvigniti stopnjo izobrazbe pripadnikov romske etnične skupine. V okviru projekta so tako obravnavali vsebine, kako razviti kompetence in spretnosti učiteljev v sistemu izobraževanja odraslih in učiteljev v formalnem in neformalnem

izobraževanju za delo z odraslim romskim prebivalstvom ter razviti programe, ki bodo prispevali k njihovi boljši pripravljenosti za delo z romsko narodno manjšino.

– **Higher education for Roma – HEDROM**

Vodilni partner v projektu (HEDROM, n. d.), ki so ga izvajali v letu 2021, je bila Dvojezična srednja šola Lendava (Slovenija), preostali partnerji pa so prihajali iz Hrvaške. Na podlagi sekundarne raziskave dokumentacije obeh srednjih šol in fokusnih skupin z učitelji so pripraviti izhodišča za spremembo programa usposabljanja, ki je nastal v okviru projekta GEM (Give them a Chance; <https://erasmusgem.eu>), financiranega iz programa Erasmus+ in namenjenega usposabljanju izobraževalcev odraslih, ki se pri svojem delu srečujejo s pripadniki Romske skupnosti, cilj pa je bil opolnomočiti učitelje, ki poučujejo na srednjih šolah, za delo z romskimi dijaki. S projektom so želeli preprečiti zgodnje opuščanje šolanja in neuspeh v procesu poklicnega in strokovnega izobraževanja pri pripadnikih romske skupnosti, dvigniti izobrazbeno raven pripadnikov romske skupnosti in posledično vplivati na njihovo konkurenčnost na trgu delovne sile. V projektu so analizirali trend vpisa in osipa romskih dijakov v programe poklicnega in strokovnega izobraževanja in analizirali težave, na katere naletijo učitelji, ki poučujejo romske dijake. Program GEM so prilagodili potrebam učiteljev v srednjem poklicnem in strokovnem izobraževanju s ciljem usposobiti učitelje v programih srednjega poklicnega in strokovnega izobraževanja za delo s pripadniki romske skupnosti. Rezultat so bila priporočila za delo z romskimi dijaki za druge poklicne in strokovne srednje šole, ki jih obiskujejo romski dijaki.

– **Digital integration for equality – DIFE**

Partnerji iz štirih držav (Inicijativa – Hrvaška, Ljudska univerza Lendava – Slovenija, Institut für Roma und Minderheiten e.V. – Nemčija in Welcome Home International – Belgija) so leta 2022 začeli z dvoletnim projektom DIFE (več na <https://irm-inclusion.eu/projects/dife/>). Glavni cilj projekta (DIFE, n. d.) je bil razviti enoten, kakovosten ter brezplačen program e-tečajev za inkluzijo in vključevanje odraslih Romov in migrantov v širšo družbeno skupnost. Z oblikovanjem e-tečajev so želeli okrepiti znanja in spretnosti pripadnikov romske in migrantske skupnosti, da bi olajšali njihovo socialno-ekonomsko vključevanje. Projekt načrtuje vzpostavitev učne platforme, ki bo ponujala e-tečaje s štirih ključnih

področij, prepoznanih kot ključni za proces vključevanja priseljencev in Romov: aktivno državljanstvo, vključevanje na trg dela, zdravstvo (in skrb za reproduktivno zdravje žensk) in digitalna pismenost (več na <https://countmein.academy/>). Dodana vrednost učne platforme je, da je gradivo pripravljeno v angleščini in je hkrati prevedeno tudi v romščino, arabščino in farsi, kar pomeni, da so učna gradiva dostopna tudi v maternem jeziku ciljnih skupin.

– Help to opportunities – H2O

Ljudska univerza Lendava je kot vodilni partner skupaj s partnerji iz Madžarske, Španije, Irske, Srbije, Grčije, Portugalske in Hrvaške v letu 2021 začela 30-mesečni projekt H2O (H2O, n. d.). Izhajali so iz ugotovitev raziskav, ki kot enega od ključnih razlogov socialne izključenosti pripadnikov romske skupnosti omenjajo zdravstveno nepismenost Romov (Dragišić, 2021; Goričanec, 2019; Tutić Grokša, 2021; Urh, 2011). Čeprav se na ta problem opozarja že vrsto let, je zdravstvena nepismenost pripadnikov romske skupnosti vsakič znova eden izmed najpogostejših problemov tudi v aktualnih raziskavah. Iz tega lahko sklepamo, da so bili dosednji programi in projekti na tem področju neuspešni, ali pa je bil njihov uspeh omejen. Nekatere raziskave kažejo tudi na to, da Romi prejemajo slabšo zdravstveno oskrbo, tako v smislu slabše dostopnosti zdravstvenih storitev kot tudi slabše kakovosti storitev, kar le še podkrepi njihovo nezaupanje v zdravstveni sistem. EU v zadnjih letih spodbuja države članice k sledenju strategijam zviševanja zdravstvene pismenosti in dostopnosti zdravstvenih storitev, pri čemer se jim zdi ključno obvezno vključevati Rome. Nekaj tujih raziskav in pristopov (EuroCities, 2020; Szilvasi idr., 2015) dokazuje, da je za manjšine pozitivno, če imajo med strokovnjaki svoje predstavnike. Nekatere raziskave opozarjajo, da Romi prejemajo slabšo zdravstveno oskrbo, tako glede dostopnosti kot kakovosti zdravstvenih storitev, kar dodatno pogloblja njihovo nezaupanje v zdravstveni sistem. Tudi pandemija covida-19 je otežila dostop do večine zdravstvenih storitev. Te ugotovitve podpirajo nujnost po dvigu zdravstvene pismenosti med pripadniki romske skupnosti, da bodo le-ti lahko zagovarjali svoje pravice v zvezi z zdravstvom. V raziskavi, ki so jo izvedli v okviru projekta (Horvat, 2024), je raziskovalka Melisa Guttman ugotovila nizko stopnjo zdravstvene pismenosti med Romi in iz tega izhajajočo visoko stopnjo diskriminiranosti. Romi zaradi neurejenega zdravstvenega zavarovanja ne obiskujejo zdravnikov, ne razumejo diagnoz in potekov bolezni, zaradi različnih osebnih razlogov pa tudi ne zaupajo zdravstvenemu osebju. Odstotek kroničnih nenalezljivih bolezni, ki so

posledica nezdravega življenjskega sloga pripadnikov romske skupnosti, ki ga njihovi otroci prevzemajo, se ne spreminja in že leta ostaja na enako visoki ravni. Socialna izključenost Romov in odsotnost mrež družbene podpore in vezi povzročajo izključenost iz zdravstvenih sistemov in poslabšajo nezdrav življenjski slog. Najpogosteje je slabo zdravstveno stanje posledica manj ustrezne zdravstvene oskrbe, finančnih ovir pri uporabi zdravstvenih storitev in nefinančnih ovir pri uporabi zdravstvenih storitev, kot so psihološke, relacijske in socialne težave. Zaradi neugodnih življenjskih razmer v romskih naseljih, podhranjenosti, različnih oblik odvisnosti in različnih stisk je značilno, da pripadniki romske skupnosti umrejo prej kot pripadniki večinskega naroda, in sicer k temu dejstvu veliko prispevajo številne kronične nenalezljive bolezni, težave z duševnim zdravjem in debelost, v nekaterih državah pa tudi odstotek precepljenosti romskih otrok. Zaradi dejstva, da je spolnost tabuizirana tema med pripadniki romske skupnosti, pa se nenadzorovano prenašajo tudi spolne bolezni, izjemno veliko pa je tudi število nenačrtovanih nosečnosti.

– **Razvoj kulturnega kapitala romskih učencev – KULko**

V okviru Ljudske univerze v Lendavi so s partnerji iz Hrvaške leta 2021 pripravili tudi dvoletni projekt razvoja kulturnega kapitala romskih učencev (KULko, n. d.). Izhajali so iz ugotovitev, da so med učenci razlike v znanju in ravni usvojene temeljne pismenosti že ob vstopu v šolo očitne in posledica kulturnega kapitala, ki so ga vanje vložili starši do vstopa v institucionalizirani sistem izobraževanja. V šoli namreč povezanost ali pa razlikovanje med kulturo doma in šole prvič pride do večjega izraza. V projektu KULko so se posvetili razvijanju ključnih kompetenc pri romskih učencih. Pri romskih učencih razrednega pouka/prvega vzgojno-izobraževalnega obdobja so s pomočjo inovativnih dodatnih vsebin stremeli k dvigu ravni njihovega kulturnega kapitala in bralne pismenosti s ciljem, da nadoknadijo manko, ki ga imajo romski učenci že ob vstopu v šolo, kar naj bi dolgoročno vplivalo na izboljšanje njihovega učnega uspeha. Učitelje razrednega pouka so v okviru projekta opremili s potrebnimi znanji/navodili in didaktičnim materialom, da lahko z inovativnimi pristopi pri različnih dejavnostih uporabijo pripravljen material za razvoj kulturnega kapitala romskih učencev. Didaktični material, analiza stanja in s tem tudi nova znanja ter kompetence tako služijo kot podpora učiteljem, vodjem šol in drugim poklicem v izobraževanju pri njihovem delu z romskimi učenci.

– Projekt »Roma Influencers«

Konec leta 2023 so v Ljudski univerzi Lendava s partnerji Razvojni center Murska Sobota (Slovenija), Institut für Roma und Minderheiten e.V. (Nemčija) ter Udruga za obrazovanje Roma – »UZOR« (Hrvaška) začeli s projektom »Roma Influencers« z namenom osvetlitve navdihujočih zgodb uspešnih Romov in Rominj. Glavni cilj projekta, ki se bo zaključil leta 2025, je ustvarjanje in promocija pozitivnih zgodb o uspešnih Romih, ki bodo delovale kot močan vir navdiha za mlade Rome (Roma influencers, n. d.). Pri delu izhajajo iz predpostavke, da je osvetlitev teh zgodb ključnega pomena za izboljšanje samopodobe in motivacije mladih posameznikov ter za spodbujanje njihovega pozitivnega prispevka družbi. S projektom ne želijo le izpostaviti dosežkov in vloge Romov v naši družbi, temveč mlade spodbuditi tudi k razmišljanju o lastnih ciljih in možnostih za dejavno sodelovanje v vseh družbenih procesih. Zato zbirajo uspešne zgodbe Romov na različnih področjih življenja, ki bodo služile kot motivacijsko gradivo za mlade Rome oziroma kot orodje za spodbujanje razvoja osebnih virov moči in oblikovanje pozitivne samopodobe. Zgodbe bodo dostopne na vzpostavljenem spletnem portalu, ki bo namenjen predvsem mladim Romom. Slednjim bodo na voljo tudi različna motivacijska gradiva za spodbujanje razvoja osebnih potencialov. Tekom projekta bodo vključene Rome tudi opolnomočili in opremili s kompetencami, s katerimi bodo lahko delovali kot pozitivni vzorniki in vplivneži v svoji skupnosti.

4 Razprava

V prispevku smo poskušali predstaviti kompleksnost in večplastnost izzivov, s katerimi se sooča romska skupnost v Prekmurju, pri čemer smo izhajali iz potrebe po celovitem in usklajenem pristopu različnih deležnikov za izboljšanje njihove kakovosti življenja tako Romov kot večinske skupnosti v okoljih, kjer prebivajo Romi. Kljub ustavnim pravicam in zakonodaji, ki priznavajo Rome kot manjšino, so le-ti še vedno soočeni z diskriminacijo, socialno izključenostjo, slabimi bivalnimi pogoji in nizko zaposlenostjo. Opredelili smo nekaj glavnih izzivov. Romi so skozi zgodovino trpeli zaradi sistematičnega preganjanja in diskriminacije. Ti zgodovinski vzorci so globoko zakoreninjeni v družbeni zavesti, kar otežuje njihovo vključevanje v sodobno družbo. Romi pogosto živijo v izoliranih naseljih z neustrezno infrastrukturo, kar povečuje njihovo socialno in gospodarsko marginalizacijo. Prostorska segregacija in pomanjkanje dostopa do osnovnih storitev še dodatno

poslabšujeta njihov položaj. Pomanjkanje ustreznih stanovanjskih pogojev in omejene možnosti za zaposlitev ustvarjajo začaran krog revščine in socialne izključenosti. Brez dostopa do stabilnih zaposlitev ostajajo Romi odvisni od socialnih prejemkov, kar dodatno utrjuje stereotipe in predsodke. Ob tem segregirano izobraževanje in omejen dostop do kakovostnega izobraževanja omejujeta možnosti romske mladine za socialno mobilnost in integracijo v širšo družbo. Na primeru Prekmurja smo nato opisali nekaj dobrih praks na tem področju. Policijska uprava Murska Sobota izvaja preventivne dejavnosti in sodeluje z romskimi predstavniki, kar prispeva h gradnji medsebojnega zaupanja in izboljšanju varnosti v romskih naseljih. Primeri dejavnosti Mestne občin Murska sobota in Občine Lendava, kot sta razvoj romskega naselja Pušča in delovanje VNRC Dolinsko v romskem naselju v Dolgi vasi, kažejo na pomembne pozitivne premike v prostorskem urejanju in socialnem vključevanju romske skupnosti. Pozitivno in objektivno poročanje medijev, kot sta oddaja »Naše poti – Amare droma« in portal Sobotainfo, prispeva k zmanjševanju predsodkov in stereotipov ter spodbuja medkulturni dialog. Predvsem pa je treba opozoriti na dejavnosti Ljudske univerze Lendava, ki izvaja številne programe za krepitev kompetenc in opolnomočenje Romov, kar prispeva k izboljšanju njihove socialne in gospodarske vključenosti. Ti programi naslavljajo ključne izzive za delo z Romi in so lahko primer skupnostnega dela za krepitev vključenosti romske skupnosti.

Pomembno je, da se posameznik v lokalni skupnosti, ki jo razumemo kot »družbeno skupnost na določenem območju« (Vlaj, 2006), počuti varno. To je še posebej zahtevno na območjih, kjer živijo različne skupnosti, ki se med seboj ne razumejo. Eden od razlogov je lahko, da ena skupnost ne sprejema druge. Na primer, Romov večinsko prebivalstvo pogosto ne sprejme v zadostni meri, zaradi česar niso obravnavani enako kot neRomi (Lobnikar idr., 2013). Lokalno skupnost in varnost pogosto povezujemo s policijo, ki je glavni predstavnik zagotavljanja varnosti v lokalni skupnosti, vendar poleg policije v lokalni skupnosti deluje veliko drugih subjektov, pomembnih za zagotavljanje varnosti (Meško, 2021). Petek in Eman (2018), sklicujoč se na prvaka slovenske kriminologije Janeza Pečarja, te subjekte delita na formalno družbeno nadzorstvo, neformalno družbeno nadzorstvo in institucionalizirano neformalno družbeno nadzorstvo. Formalno družbeno nadzorstvo vključuje nadzorstvo, ki deluje v okviru države in se bori proti odklonskim pojavom. Sem spada policija, ki ima največ pooblastil in deluje na lokalni, regionalni in državni ravni. Del formalnega nadzorstva je tudi (med)občinsko

redarstvo, ki za razliko od policije deluje le v okviru lokalne skupnosti oziroma občine, kjer je ustanovljeno. Neformalno družbeno nadzorstvo predstavlja lokalna skupnost, v kateri delujejo posamezniki kot družina, vrstniki itd. To so primarne in sekundarne skupine, ki pripomorejo k uveljavljanju vrednot (vključno z redom, sprejetostjo, sodelovanjem) v družbi (na primer verska skupnost, društva ...). Tretjo skupino subjektov predstavlja institucionalizirano nedržavno družbeno nadzorstvo, ki ga ne moremo tretirati niti kot formalno niti neformalno. Ima značilnosti obeh skupin; država jih do določene mere regulira, vendar gre za organizacije, ki jih vodijo ljudje s skupnim ciljem, a neposredno ne predstavljajo skupnosti kot take (na primer zasebno varstvo, detektivska dejavnost ipd.). Pri zagotavljanju varnosti je zelo pomembno medsebojno sodelovanje vseh, ki so prisotni v lokalni skupnosti. Gre za soodvisnost ravnanja različnih deležnikov, katerih skupni rezultat sta varno in kakovostno bivanje ter delo v skupnosti (Petek in Eman, 2018). Primer takšne soodvisnosti smo poskušali prikazati tudi pri analizi primerov dobrih praks dela z in za romsko skupnost v Prekmurju.

Prispevek ne idealizira življenja Romov v Pomurju, vendar izpostavlja prakse, ki pomembno prispevajo k izboljšanju življenja tako romske skupnosti kot večinskega prebivalstva. Za trajnostno izboljšanje kakovosti življenja Romov v Pomurju je ključno nadaljnje sodelovanje med romsko skupnostjo, lokalnimi oblastmi, policijo in civilno družbo. Pomembno je, da se ohranijo in nadgradijo obstoječe dobre prakse ter se zagotovi enakopraven dostop do izobraževanja, zaposlitve in osnovnih storitev. Le tako lahko dosežemo resnično integracijo romske skupnosti in izboljšanje njihovega položaja v družbi.

Viri in literatura

- Banutai, E., Strobl, S., Habersfeld, M. R. in Duque, S. (2011). Sodelovanje policistov in romske skupnosti. V T. Pavšič Mrevlje in I. Arh (ur.), *Zbornik povzetkov, 12. slovenski dnevi varstvoslovja*. (str. 70). Fakulteta za varnostne vede UM.
- Barborič, B., Žagar, K., Radovan, D., Klanjšček, M., Kete, P., in Demšar, J. (2013). *Tematski atlas romske poselitve v Sloveniji* [Zemljevid]. Geodetski inštitut Slovenije.
- Brearley, M. (2001). The Persecution of Gypsies in Europe. *American Behavior Scientist*, 45(4), 588–599. <http://abs.sagepub.com/content/45/4/588.refs.html>
- DIFE. (n. d.). <https://www.lulendava.si/dogodki>
- DigiUp. (n. d.) <https://www.lulendava.si/digiup4>
- Djurić, R. in Horvat Muc, J. (2010). *Zgodovina romske književnosti*. Zveza Romov Slovenije.

- Dragišić, G. (2021). Celostna obravnava oseb iz multikulturnega okolja v zdravstveni negi. *Celostna obravnava pacienta*, 62.
- EuroCities. (2020). *What role for cities in Roma inclusion?* <https://eurocities.eu/latest/what-role-for-cities-in-roma-inclusion/>
- Gabor, J. (2021). Zaključili štiriletni projekt Večnamenski romski center Dolinsko. *Vestnik*. 1. 10. 2021. <https://vestnik.svet24.si/clanek/aktualno/zakljucili-stiriletni-projekt-vecnamenski-romski-center-dolinsko-909094>
- Goričanec, E. (2019). *Integracija Roma u redovni odgojno-obrazovni sustav u Međimurskoj županiji* [Doktorska disertacija]. Sveučilište u Zagrebu. Učiteljski fakultet.
- HEDROM. (n. d.). <https://www.dssl.si/projekti/hedrom/>
- Hojnik Kelenc, R. (2023). *Vpliv temeljne pismenosti in socialnih spretnosti na pojmovanje življenjske uspešnosti odraslih Romov* [Doktorska disertacija.] Fakulteta za uporabne družbene študije Nova Gorica.
- Horvat Muc, J. (2011). *Romski jezik – osnova za razumevanje zgodovine in kulture Romov*. Zveza Romov Slovenije.
- H2O. (n. d.). <https://www.h2oerasmus.eu/>
- Ivanco, Š., Simončič, Š. in Spitalszky, A. (2024). *Enakost pri dostopu do pravnega varstva: Odprava vir za Rome pri uveljavljanju njihovih pravic v primerih diskriminacije*. Minority rights Group.
- Kovač, L. (2023). *Romska naselja v Sloveniji kot potencialna geta* [Magistrsko delo]. Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru.
- KULko. (n. d.). <https://www.lulendava.si/razvoj-kulturnega-kapitala-romskih-u%C4%8Denc>
- Lobnikar, B., Hozjan, U., Šuklje, T. in Banutai, E. (2013). Policing a multicultural community: A case study of the Roma community in northeastern Slovenia. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*, 38(2), 191–210.
- Ljudska univerza Lendava. (n. d.). <https://www.lulendava.si/>
- Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti. (2024). *Večnamenski romski centri*. <https://www.gov.si/zbirke/projekti-in-programi/vecnamenski-romski-centri/>
- Meško, G. (ur.). (2021). *Varnost v lokalnih skupnostih – med ruralnimi in urbanimi perspektivami*. Univerzitetna založba UM. <https://doi.org/10.18690/978-961-286-495-8>
- MOMS. (2024a). *Romska skupnost v Mestni občini Murska Sobota*. <https://www.murska-sobota.si/za-obcane/romska-skupnost-v-mestni-obcini-murska-sobota>
- MOMS. (2024b). *Sprejet akcijski načrt za razvoj romske skupnosti*. <https://www.murska-sobota.si/novice/sprejet-akcijski-nacrt-za-razvoj-romske-skupnosti>
- Nacionalni program ukrepov za Rome Vlade Republike Slovenije za obdobje 2021–2030*. (2021). [https://gradiva.vlada.si/mandat20/VLADNAGRADIVA.NSF/18a6b9887c33a0bdc12570e50034eb54/a4ea8fc90ac48f03c12587a5003b4ff8/\\$FILE/NPUR_21_30.docx](https://gradiva.vlada.si/mandat20/VLADNAGRADIVA.NSF/18a6b9887c33a0bdc12570e50034eb54/a4ea8fc90ac48f03c12587a5003b4ff8/$FILE/NPUR_21_30.docx)
- Naše poti*. (n. d.). <https://prvi.rtvsllo.si/podcast/nase-poti/9172690/174876771>
- New chance for us*. (n. d.). <https://www.lulendava.si/nec4us>
- Novak, B. (2012). *Romi – neuspešno vključevanje v večinsko slovensko skupnost* [interno gradivo]. Ministrstvo za notranje zadeve, Policija.
- Občina Lendava. (20. 5. 2024). *Slavnostna otvoritev rekonstruirane ceste v romskem naselju v Dolgi vasi*. <https://www.lendava.si/vsebina/slavnostna-otvoritev-rekonstruirane-cest-v-romskem-naselju-dolga-vas>
- Petek, A. in Eman, K. (2018). Zagotavljanje varnosti v lokalni skupnosti – študija primera Mestne občine Murska Sobota. *Varstvoslovje*, 1(20), 82–101.

- Program socialne aktivacije.* (n. d.). <https://www.lulendava.si/socialna-aktivacija>
- Romska skupnost.* (n. d.). <https://sobotainfo.com/tags/romska-skupnost>
- Roma influencers.* (n. d.). <https://www.rcms.si/roma-influencers>
- Tutić Grokša, I. (2021). Zdravstvene razlike u Republici Hrvatskoj— prikaz odabranih ranjivih skupina. *Ljetopis socijalnog rada*, 28(2), 375–394.
- Sardelić, J. (2010). Multikulturalizem in položaj Romov v Sloveniji. *Socialno delo*, 49(2/3), 109–120.
- Svet romske skupnosti Republike Slovenije (n.d.). *Spodbujamo in obranjamo razvoj romske skupnosti v Sloveniji*. <https://www.svetromskeskupnosti.com/>
- Szilvasi, M., Rövid, M., Rostas, I., Bogdan, M., Kocze A. in Taba, M. (2015). Nothing about us Without Us? Roma participation in policy making and knowledge production. *Roma Rights Journal*, 2, 3–7.
- Štrukelj, P. (2004). *Tisoletne podobe nemirnih nomadov: Zgodovina in kultura Romov v Sloveniji*. Družina.
- Vlaj, S. (2006). *Lokalna samouprava: Teorija in praksa*. Fakulteta za upravo.
- Urh, Š. (2011). Etničnost in spol. *Socialno delo*, 50(6), 357–368.
- Zakon o romski skupnosti v Republiki Sloveniji (ZromS-1). (2007). *Uradni list RS*, (37/07).

